

**СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОПИСНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ
А.Г.ТЕРНИЧЕНКА «ЗЕМЛЯ І ЛЮДИНА» (1918))**

Для нормалізації функціонування галузей, пов'язаних з сільським господарством, велике значення має створення системного аналізу групи сільськогосподарської лексики. До сьогодні в Україні триває процес створення термінологічних словників, які будуть обслуговувати різні галузі науки, виробництва, сільського господарства. Останні словники, присвячені систематизації назв у галузі сільського господарства, були видані у кінці ХІХ – на початку ХХ століття (Х. Полонський. Словник природничої термінології (проект). – К., 1928р.; Д. Яворницький. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920р.; Словник ботанічної номенклатури (проект) (О.Яната, Н. Осадча). Державне видавництво України, 1928р.; А. Рогович. Опыт словаря народных названий ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ (съ нѣкоторыми повѣрїями и разсказами о нихъ), 1874р.; Х. Полонський. Словник природничої термінології (проект). – Державне видавництво України, 1928р.; Іванъ Верхратський. Початки до уложення номенклатури и термінології природописної, народнєї и замітка о волоськім- павуку.- Львів. – 1864 – 1872рр. (вип. І- V); І. Верхратський. Спись важнѣйшихъ выразѣвъ зъ руской ботанічної термінольогиѣ и номенклатуры (зъ оглядомъ на шкѣльну науку въ высшихъ клясахъ гымназіѣ) (зладивъ Іванъ Верхратскій у Львовѣ).- Львів. – 1892р.; П.Сабалдир. Практичний словник сільськогосподарської термінології, випуск 2, Харків, 1931р.), а потреба в них, безперечно, як для науковців, фахівців, так і для усіх носіїв мови велика.

У зв'язку з розвитком наукового стилю у другій половині ХІХ ст. постала необхідність збору та систематизації термінологічної лексики, виникла ідея створення великого словника української мови, до складу якого пропонувалося ввести і термінологічну лексику. В журналі “Основа” було опубліковано статтю М. Левченка “Заметки о русинской терминологии” (1861р.), де автор намагався визначити принципи укладання термінологічних словників. Але помилковим було бажання автора залучити до словника лише ті терміни, які були б зрозумілі для простого народу, тобто автор заперечував використання будь-яких запозичень.

У Західній Україні протягом 1864-1879 рр. видалися шістьма випусками “Початки до уложення номенклатури і термінології природописної”, а також словник під назвою “Спись важнѣйшихъ выразѣвъ зъ руской ботанічної термінольогиѣ и номенклатуры (зъ оглядомъ на шкѣльну науку въ высшихъ клясахъ гымназіѣ)”, виданий у Львові 1892 р. І. Верхратського,

якого небезпідставно вважають творцем української природничої термінології.

Починаючи з 1896 р. матеріали з української наукової термінології були надруковані в Записках наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, створеного у Львові в 1892 р.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. при шкільнолекційній секції Київського товариства “Просвіта” (1910 р.) та Харківському товаристві імені Г. Квітки-Основ’яненка було створено термінологічні комісії для збору термінологічної лексики. Незважаючи на це, у Східній Україні до 1917 р. були опубліковані лише невеликі збірники термінологічного матеріалу.

Отже, для зазначеного періоду характерним було формування основних наукових колективів для систематизації та створення нових лексичних одиниць у терміносистемах різних галузей знань: збирали народні найменування біологічного циклу, народних промислів; створювали терміни на народній та греко-латинській основі; для формації термінів використовували і міжнародний фонд запозичень.

Завдячуючи розвиткові освіти та укладанні підручників, виникла нагальна потреба у виданні галузевих термінологічних словників. Тому протягом 1917-1918 рр. було видано близько 20 таких словників природничої, географічної, арифметичної, граматичної, фізичної, хімічної термінологій. Але робота з їх створення проводилася стихійно, неорганізовано у невеликих містах Східної та Західної України.

До опрацювання наукової термінології українські науковці беруться з 60-х рр. ХІХ ст. Було проведено значну роботу, але вона не мала практичного застосування (про це, зокрема, свідчить той факт, що “Практичний словник сільськогосподарської термінології (1931р.)”, укладений П. Сабалдирем не був використаний до 2005 р. (його сторінки не було розрізано від часу друку в типографії), а також і тому, що за неї часто бралися особи з великим патріотизмом, але недосконалими фаховими знаннями, тому справа творення української термінології довго не виходила за межі любительських чи непрофесійних рамок.

Протягом 1918-20 рр. створено ботанічну, зоологічну, геологічну, метеорологічну, антропологічну, хемічну, математичну, фізичну, сільськогосподарську, медичну, ветеринарну підкомісії. У 1919 р. організовано Орфографічно-Термінологічну Комісію при Академії Наук, що мала природничу, технічну, правничу та орфографічну секції. З 1917 р. почала працювати Термінологічна Комісія Українського Наукового Товариства в Києві. 1918 р. термінологічну роботу провадять у Ботанічній Секції Природничого Відділу Міністерства Земельних Справ (у Києві). Восени того ж 1918 р. всю цю роботу зосереджують у Термінологічній Комісії Природничої Секції Українського Наукового Товариства в Києві (де робота йшла під проводом та з участю О. Янати).

Крім зазначених словників, дослідження термінологічної лексики можливе шляхом аналізу різних джерел як наукових, так і науково-публіцистичних та літературних. Саме тому на увагу дослідників заслуговують будь-які праці українських учених початку XX століття, коли українська мова ще не втратила своєї автентичності. Однією з таких робіт був науково-популярний нарис А.Г.Терниченка «Земля і Людина», видана 1918 року задля читання широкими масами, освіти народу та тих, хто професійно хотів би займатися сільським господарством. За дослідженнями А.С.Білоцерківської, А.Г.Терниченко «є автором понад 400 наукових і науково-популярних статей, у тому числі монографій, підручників державною мовою “Курс хліборобства”, за якими навчалися учні сільськогосподарських шкіл і студенти вищих сільськогосподарських закладів України. Серед основних праць у творчій спадщині вченого варто відзначити фундаментальні монографії “Пшениця” (1918 р.), “Просяні рослини” (1922 р.), “Жито” (1922 р.), “Овес” (1922 р.), “Ячмінь” (1923 р.), “Гречка” (1923 р.), “Природні сіножаті” (1923 р.). Також особливу увагу вчений звертав на проблему боротьби з посухою, видавши після посухи 1921 року книгу “Треба боротися з посухою” (1922 р.), а після посухи 1924 року – “Як люди борються з посухою” (1925 р.)» [3, с. 3].

1913 року навколо журналу «Рілля», з метою популяризувати сільськогосподарські знання серед українського селянства, під керівництвом А.Г.Терниченка утворилося товариство «Український агроном». У добу УНР вчений працював у державних установах, призначався Міністром землеробства. Згодом на адміністративних посадах в земських установах, був головою Київської філії сільськогосподарських наук, Комітету України і редактор його органу «Агроном» (1923–1926), також журналу «Трудове господарство» (1920) і «Село» (1922). З 1922 року - доцент, з 1923 - професор Ветеринарнозоотехнічного і сільськогосподарського інститутів у Києві.

«Протягом всього порівняно недовгого життя він був повністю відданий своїй улюбленій справі, присвячував їй всі сили й енергію. Однак життєвий та творчий шлях цієї багатогранної особистості ще комплексно не досліджено. Так, починаючи з 30-х років XX ст., ім'я вченого й організатора сільськогосподарської науки та освіти практично не згадувалося у вітчизняному науковому середовищі» [2, с.569].

Виданий у 1918 році А.Г.Терниченком популярно-науковий природописний нарис «Земля і Людина» мав на меті привернути увагу до вивчення явищ природи, походження та складу ґрунту, а також різних хемічних та біологічних утворень на Землі, проте з постійною прив'язкою до України, її чорноземів, кліматичних умов та здатності людей до ведення господарства. Звичайно, складно на 30 сторінках розмістити всю інформацію, проте авторові вдалося невимушено, цікаво, просто і доступно

донести до пересічного читача свою думку про розвиток української аграрної науки на той час.

Правопис цієї праці характерний для того часу тим, що не має ще чіткої його системи, бо ще йдуть суперечки серед науковців-мовознавців з цілої низки нагальних правописних питань. Саме цей перехідний етап і відображено в цій роботі і має такі особливості:

1. Помякшення приголосного л' (характерне для західних діалектів української мови): *агрольогічного, геольогічне, колььосальні, біольогічні, велика роля*;

2. Непослідовне вживання **і** та **и** на початку та в кінці слова (за правописом, укладеним І.Огієнком (1918-1919рр.)): *инши і инші, инколи, инакше, між иншим доба темряви і смерти, сімейство бобкових (віка, горох, лубин і инші)*: «З початку слова, коли не вимовляється **йі**, треба писати **і**, а не **и**; але перед **н** можна писати **и**»[5, с. 284];

3. Вживання префіксальних утворень без приставного **в-**: *од, одбиватися од дикого звіру, оджим, одсталі, одстав, одміняти, одверту, одноцілость, одвойовувати, одблиск, одходити, одміна, одкладувати, одцвівши, огню*;

4. Непослідовне вживання дефісу, що свідчить про недостатню увагу до правопису прислівників у тогочасних правописних роботах: *люде-комахи, нітрозо-бактерії, нітро-бактерія, природник-українознавець, яри-водоноси, дрібно-горошкуватий, тисячо-ліття, ні-один, по-де-куди, де-ж, а ніж, де-які, землі-чорноземлі, без-ліч, було-б, по-над, велико-складні зміни, що-року, але що разу, там-же, як-же, за-мало перепадистий, що-ж, ні-до-чого, в-щерть, хоч-би, котрі-б, вуглекисло-аміячні солі, за-для, давно-минулі часи, в-ряди-годи, себ-то, в-глиб, де-що, треба-б, було-б, вода-ж, в-осени, раз-у-раз, на-зяблю/на-зяб, геть-то, ніби-то, повсяк-часно, в-шир, річ велико-повчительна, поміж, як раз, в літку*;

5. Для досліджуваної роботи також характерним є роздільне написання **не**-з прикметниками та прислівниками: *не жива природа, не багато, не чемний, не легко*;

6. Притаманне непослідовне вживання апострофа: без апострофа: *пам'яті, в звязку* (подібно до правил Г.Голоскевича в «Українському правописному словнику з короткими правилами правопису», 1914р. [5, с.273-274]); з апострофом: *з'окрема, роз'орано, матер'ял*;

7. Відсутність літери **г**: *подряпаний з гори ґрунт, вільгість/вохкість ґрунту*;

8. Вживання літери **ї**: *всі*. Як зазначає С.Смаль-Стоцький про правописні «непорозуміння» початку ХХ століття: «По шелестівках, які можуть м'ягчити ся, т.зн. по *д,т; с,з,ц; л і н* означають вони зм'ягчення цих звуків, н.пр. *дїд, тїло, сїяти, лїд*» [5, с.151], а Б.Грінченко заперечував: «...прихильники Желехівського натомість ставлять інший самозгук **і** (**ї**) там, де його, іншого самозгуку, зовсім нема. Таким робом, перше, що ми

бачимо, це те, що такий правопис ненауковий і вже через те одно недобрий [5, с.173]»;

9. Форми утворення ступенів порівняння прикметників та прислівників також мають специфічні ознаки: *частіш гаразд невідомо, пізніші часи, тепліша, вибагливіші, швидче, сухіший, піскуваті, солонцюваті, головніша, показніше, найкорочча, ліпші, багато гірші, пісніші, менш придатні, у багатьох разів більш, мало вигідних, більш цікаві, стане приступним до пожитку*;

10. Використання розмовної лексики та діалектної лексики: *уявляють значний інтерес, велико послужитися, поверх земної кулі, пам'ятки давньої давнини, тії, не мати собі до помочі, по сей час, на в городі, рослина чучверіє, зодягатися, природник, люде науки, перебуває з протягом віків, тлустий, ріжні, не видно, мнякий, завше*;

11. Термінологічна лексика різних груп: загальнонаукова: *житьові, житьова сила, митичні легенди, гурт природників, хунт, окіян, чужостороннє, льодовище (= льодовиковий період): Третього погляду додержувався академик Рунхерт і з ним цілий гурт природників, - що чорноземля збагатилася переважно степовою, суходільною рослинністю, дякуючи місцевим кліматичним одмінам [1, с.17]; геологічна: руда метали, тривкий кварц, слюда, польовий шпат (граніт), руда цегла, кольона, шліховане, кругляки – ератичне каміння, валуни (а також - ерратичні) – непослідовне подвоєння приголосного **р**, вугляний квас; ґрунтознавства: тропичне тепло, баговіння, торфовисько, рілля - місце для культурних і диких рослин, чорноземлі і чорноземи, вподобні землі, кукуруза бадилляста, жилові води, угноювати, піскуваті, солонцюваті, деградований чорнозем – сірий, попелястий, азотові (селітра), поташні (калійні), захищений, дряпаки, приступні (= належні, відповідні), вохкість, бактерії гнилизни, азотистий квас, селітряниці, азотове вдобрення, коріньці рослин, волоття, стужавіла земля, шкодливі комахи,; рослинництво: згага, жовтявий, існування, тирсинні остюки, тирса волохата, суходільна рослинність, істивні,шкаралуца, колоскові хліба, зілля (= бур'ян), пошерстні грибки, плодозміни; зоологія: червак, зінські щенята (кроти), молокоссуці, тварі(= тварини);*

12. Для науково-популярного стилю написання цієї роботи характерне широке вживання метафор: *пишалось бескеття, забезпечує рослинам успішний розвій, щира підготовка, змінити особності і вдачу земель: Жовтявий вигляд тирсиних остюків має золотистий одблиск і дивним, чудово-розкішним здається це хвилясте море-степ. Людину по пояс не видно в цій тирсі волохатій. Ховає вона в собі багато живої тварі, цілі табуни коней, отари овечок, без-ліч птиці, комах. Густо порослі степи пишаються з весни і в літку [1, с.14-16]; азот терпить хімічні зміни [1, с.23]; Але-ж не всі рослини повинні відчувати велику вдячність нітро-*

бактеріям за щирю підготовку їм селітряної їжі [1, с.25]; не давати їм розкошувати в полі (про шкідників) [1, с. 29].

Завдяки вживанню народнорозмовної лексики, метафоризації тексту ця праця могла бути зрозуміла і доступна будь-якій людини, яка мала цікавість до ведення господарста, історії створення Землі та її багатств, проте є у роботі і суто наукові відступи, пов'язані зі статистичними даними («Ось кілька чисел про родючість земель і врожаї за 10 літ (1901-1910р.р.) головніших польових рослин, переведені на десятину землі і пуди [1,с. 28]»), які описують стан розвитку сільського господарства не тільки України, але й деяких європейських країн:

	жито	оз.пшен.	яра пшен.	овес	ячмінь	картопля	гречка
Україна	56	61	45	57	55	410	37
Австрія	82	-	85	73	90	683	-
Німеччина	110	129	137	122	127	900	-
Франція	70	-	90	80	84	563	-
Англія	-	-	149	118	127	908	-
Бельгія	145	-	157	161	179	1100	-

У «Землі та Людині» також йдеться про історію дослідження питання походження українського чорнозему, дослідженого науковцями різних епох: «Ще в кінці XVIII віку вчений чужоземець Паллас, що мандрував по Україні, звернув увагу на наші землі»; «Друга гадка, висловлена академіком Ейхвальдом, указує, що чорноземля повстала на місці величезних боліт»; «Третього погляду додержувався академік Рупрехт і з ним цілий гурт природників, - що чорноземля збагатилася переважно степовою, суходільною рослинністю» [1, с.17].

13. Хемічна термінологія у роботі представлена такими лексичними одиницями: *фосфоровий квас, азотовий коловорот/харч, білковина, аміак, сірчаний водород, роствор, є газ недіяльний, легко розпускаються в воді, дентрофікація (розпад селітри до аміяка), дентрофікаційні бактерії, аміячні, хімічні, нітрофікація, солі фосфорового квасу, руна, штучні гної: Але-ж не всі рослини повинні відчувати велику вдячність нітро-бактеріям зв щирю підготовку їм селітряної їжі [1, с.25]; До такого висновку про азот збивало, між иншим, те, що цього газу є завше біля 4/5 всієї атмосфери, що він виділяється під час перетління органічних продуктів, разом з аміяком, сірчанним водородом, метаном, та иншими газами [1, с.22].*

Правопис цієї роботи також підтверджує і таке правило тогочасної мови: «букви «Ө» у нас немає: вона заміняється, відповідно вимові народній,

однією з трьох букв «т», «хв», «х» [5, с.244]: *хунт, митичні легенди, шліховане*.

У Василя Сімовича в роботі «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці (Берлін, 1921р.)» [5, с.264] зазначається, що чергування голосних також залежить від наголосу (*наро́д, але на́рід*), цьому підтвердження є і в роботі А.Г.Терниченка: *нарі́д*.

Звук [ч] передається як [ш], а подвоєння –чч– як –щ–: *Німещина* (правопис 1918 року: *місяшний, безконешний, безпешний* і т.ін. [5, с.294]).

Для стилю цієї роботи характерні питальні речення, що на сьогодні є подібним до західного наукового дискурсу як в усній, так і в письмовій формі: «Де ж узялися ці багатства? Чому на нашу країну припала ця земля, що диким степом і культурною нивою є така вдобна для рослини?» [1, с.15]. У своїй роботі А.Г.Терниченко іменник *метал* (*метала*) у родовому відмінку вживає у формі жіночого роду: *руда метали*.

Церковносло'вянський варіант: «...значний інтерес і розуміння їх може велико послужитися тому» [1, с.26] також наближує текст до розуміння широким загалом читацької аудиторії, що мало неабияке значення для розповсюдження наукової інформації.

Робота професора А.Г.Терниченка «Земля і Людина» мала важливе просвітницьке, пізнавальне, популяризаційне значення для початку ХХ століття. Автор у доступній формі подає інформацію з різних галузей людського знання, чим засвідчує глибоке розуміння проблем та перспектив розвитку сільського господарства тогочасної України.

Для сучасного дослідження його робота має надзвичайну вагу не стільки у площині правописних норм 1918 року, але як джерело незросійщених термінологічних одиниць різних галузей природничої науки, що були б корисні для подальшого дослідження, при укладанні вузькоспеціальних термінологічних словників. Інформація щодо розвитку сільського господарства та статистичні дані є неоціненними при подальшому вивченні історії сільського господарства України, а також для розвитку екологічного землеробства, планування та використання українських родючих чорноземів.

Список використаної літератури

1. Агроном Аристарх Терниченко. Земля і людина (Популярно-науковий природописний нарис), з малюнками, Київ, Друкарня бувш.Ц.Укр.Коопер.К-ту, 1918. – 30с.
2. Алла Білоцерківська. Постать професора А.Г. Терниченка (1882-1927) у вітчизняній історіографії // Електронний ресурс: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe. - С.569-579.
3. Алла Білоцерківська. Професор А.Г.Терниченко (1882–1927) – вчений,

педагог, організатор сільськогосподарської науки і освіти в Україні // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ. – 2008. – 18с.

4. Вергунов В.А. Професор А.Г. Терниченко (10.04.1882—11.02.1927) — фундатор української сільськогосподарської літератури та вітчизняного рослинництва // Генетичні ресурси рослин. - 2005, № 2.

5. Історія українського правопису XIV-XX століття (Хрестоматія) (Упорядники: В.В. Німчук та Н.В. Пуряєва). – К.: Наукова думка. – 2004. – 583с.

Анотація

Т.А.Марченко. Становлення правописних норм української мови початку XX століття (на прикладі роботи А.Г.Терниченка «Земля і людина» (1918))

Статтю присвячено огляду становлення українського правопису початку XX століття. На прикладі науково-популярного нарису професора А.Г. Терниченка практично розглянуто основні особливості використання різних правописних норм у роботі, пов'язаній з описом розвитку сільського господарства України. Увага приділяється термінологічним одиницям природничих наук як джерелу формування наукового словника. Аналіз лексичного матеріалу може бути використаний для укладання словників та вивчення історії української мови.

Ключові слова: *термінологічні словники, правопис, метафоризація, сільське господарство, народнорозмовна лексика, стиль мови, науково-популярний нарис.*

Summary

T.A. Marchenko. Ukrainian Language Orthography Norms' Formation at the Beginning of the XXth Century (on the Example of A.H. Ternychenko's Work "Zemlia i Liudyna")("The Earth and the Man") (1918))

The article is devoted to the review of the formation of Ukrainian orthography at the beginning of the twentieth century. On the example of the scientific essay written by professor A.H. Ternychenko the main features of the use of various spelling norms in the work associated with the description of the agriculture development in Ukraine had been practically examined. The emphasis had been placed on the terminology units of the natural sciences as a source of scientific vocabulary. Analysis of lexical material can be used to make dictionaries and study the history of the Ukrainian language. Some aspects of Ukrainian agricultural terminology had also been showed in this article, as well as some periods of Ukrainian lexicography development. All the information concerned to Prof. A.H. Ternychenko had been used to find out the main purposes of that publication. The groups of the words had been analysed in different ways, using diverse sources of orthographical works of different researchers. The lexical material in this work will be in great interest for further studying of lexicography, history of Ukrainian language and agricultural development, agricultural terminologies, etc. The investigated year of A.H. Ternychenko's work (1918) provided pure authentic Ukrainian words (so called unruddified vocabulary).

Key words: terminology dictionaries, orthography, metaphorization, agriculture, folk-speaking vocabulary, language style, popular science essay.